

BOOKKEEPING CHARACTERISTICS OF THE EDUCATIONAL EDITIONS FROM THE OLD PRINTING COLLECTION OF COMMUNITY CENTER "NADEZHDA" – VELIKO TARNOVO

Zhivka Radeva

"St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo
z_radeva@abv.bg

Abstract: The article presents the way in which the educational editions are constructed, the overall layout of the book body and the fragments that make it up - the information value of the title, the organization and the structure of the text volumes; the place of illustration in the structure of the Revival textbook. In view of the authorship, this part of the old printed collection of Community center "Nadezhda" provides information about the popular names in the educational program of the XIX century. The branch and thematic orientation of the textbooks, in turn, highlight the educational priorities and the reading attitudes in Tarnovo during the Revival. With these characteristics, the educational books from the old printed collection of Community center "Nadezhda" become an essential element of the literary atmosphere in Tarnovo and the Revival culture. They are a valuable literary and documentary heritage and a good research base for book publishing, readers and reading during the Renaissance.

Keywords: Community Center "Nadezhda", Veliko Tarnovo; Literary and Documentary Heritage; Bulgarian Book Publishing During the Revival

КНИГОВЕДСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПРОСВЕТНИТЕ ИЗДАНИЯ ОТ СТАРОПЕЧАТНАТА КОЛЕКЦИЯ НА ЧИТАЛИЩЕ „НАДЕЖДА“ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Живка Радева

ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий“, В. Търново, България

Резюме: Статията представя начина, по който са конструирани просветните издания, цялостното оформление на книжното тяло и фрагментите, които го изграждат – информационната стойност на титула, организацията и структурата на текстовите обеми; мястото на илюстрацията в структурата на възрожденския учебник. С оглед на авторството тази част от старопечатната колекция на читалище „Надежда“ дава информация за популярните имена в образователната програма

на XIX век. Отрасловата и тематичната ориентация на учебниците открояват образователните приоритети и читателските нагласи в Търново през Възраждането. С тези свои характеристики просветните книги от старопечатната колекция на читалище „Надежда“ се превръщат в същностен елемент от книжовната атмосфера в Търново и от възрожденската култура. Те са ценно книжовно-документално наследство и добра изследователска база относно книгоиздаването, читателите и четенето.

Ключови думи: читалище „Надежда“, Велико Търново; книжовно-документално наследство; българско книгоиздаване през Възраждането

Старопечатните книги в библиотеката на читалище „Надежда“ са подарени от родолюбиви българи и са духовна опора на търновчани в годините преди освобождението от османско владичество. В началото на XXI век те все още са в много добро състояние: вторично подвързани и очевидно грижливо пазени. Днес гледаме на тях като на книжовно-документално наследство и добра изследователска база относно книгоиздаването, читателите и четенето през Възраждането. Компактна група сред тях са просветните издания (78 на брой), създадени за 40-годишен период (1835-1875 г.). В своята общност те дават възможност да се направят наблюдения за начина, по който се конструират първите български учебници във времето на тяхното създаване; за цялостното оформление на книжното тяло и фрагментите, които го изграждат.

През Възраждането традициите се ползват с пълна сила, в същото време се усвоява и чужда книжовна култура, като целта е постигане на „ускорено обществено и духовно развитие“¹ (Gachev, 1979: p. 21). Липсата на държава и институции е причина за разгръщане на частни издателски инициативи в полза на интелектуалния напредък на народа. Автори, издатели и книжари са с идеята, че имат мисия относно „белите полета“ в българската книжнина и дават всичко от себе си, за да увеличат отрасловото знание, постигнато през годините на роден и разбираем език, в достъпна книжна форма. Издаването на учебници и учебни помагала е продиктувано от рационални идеи, свързани с промените в културата на четене, с осъзнатата необходимост от масова просвета.

¹ Гачев, Г. Ускорено развитие на културата. – С., 1979, с. 21, (Gachev, 1979: p. 21).

По тази причина просветните книги са фундамент в националната издателска програма през Възраждането. Те популяризират знанието и културата на времето, носители са на нови идеи, на важните национални приоритети. Големият брой на издадените учебници свързваме с нуждите на българското общество, с желанието да се пише за всичко, което е добро и полезно, с осъзнатия стремеж да се удовлетворят поривите към просвета и духовен напредък на народа ни. Като типова структура учебниците са важна част от издателските почини след 1835 г.² (Pogorelov, 1923), когато се популяризира взаимообучителния метод и се увеличава броят на търсещите книги и на четящите. Наблюденията, характеристиките, коментарите, свързани с колекцията на читалище „Надежда“, формирана на регионален принцип и чрез дарения, уплътняват представата за книжовната ситуация по цялата българска земя и конкретно в старата столица по време на робството.

Информационната стойност на корицата. Сведения за първоначалния вид на просветните издания се добиват трудно, тъй като голяма част са достигнали до нас със своите следосвобожденски подвързии. Въпреки това от формата, хартията, печата се получава сравнително реалистична представа за бюджета, с който са разполагали изданията и вниманието, проявено към тях от страна на автори, спомоществователи, издатели, печатари.

В допечатния период четящите са възпитани с културата на ръкописните книги – кориците са изработени от дърво и кожа, с преобладаващ орнаментален характер, резултат от специализирана и скъпа изработка. Първите ни печатни издания (в голямата си част учебници) имат корица, изработена от обикновен картон или хартия. Въпреки ограниченото финансиране, в рамките на традицията орнаменталният ѝ характер се запазва: Иван Богоров – „Кратка география. Математическа, физическа и политическа“ (Букурещ, 1851 г.); Спас Зафиров – „Практическо изучение френският език по Олендорфовата методика“ (Пловдив, 1862 г.) и др.

² Вж **Погорелов**, Валерий. Опис на старите печатни български книги. 1802-1877 г. – София : Държ. печатница, 1923. – 795 с., (Pogorelov, 1923)

Книжните обреси са семпли и непрецизно изпълнени, без допълнително оцветяване. В колекцията от просветни старопечатни книги на читалище „Надежда“ има и едно изключение – авторският труд на Иванчо Андреов „Първичка българска граматика“ (Букурещ, 1844 г.).

Характерен белег на ранното възрожденско книгоиздаване е отсъствието на форзац. В голяма част от учебниците липсва и заглавна страница. Тя най-често е съвместена в едно с корицата, без излишества. По-отчетливи промени в тази практика се забелязват от края на 50-те години на XIX век, когато учебниците с корица и титул стават повече, а заглавната страница повтаря точно коричния текст: Тодор Шишков – „Първа храна на здравият чоляшкїй ум“ (Цариград, 1860 г.); Иван Момчилов – „Граматика за старобългарския ѝезик по сичкото му развитие“ (Виена, 1865 г.), „Бележки връх граматиката за новобългарския език“ (Русчук, 1868 г.), „Малка аритметика“ (Търново, 1869 г.) и други.

Самата учебникарска корица е оформена наглед непретенциозно, в същото време е явен стремежът да се направи най-доброто, което позволява бюджетът на изданието и печатарските възможности на XIX век – използват се четивни, открояващи се шрифтове при качествен буквен набор и добър печат. Класическата титулна четворка във възрожденските книги се среща рядко, но в просветната старопечатна колекция на читалище „Надежда“ има такава – „Кратка география, математическа, физическа и политическа“ (Букурещ, 1851 г.) на Иван Богоров.

Кориците на възрожденските учебници са с богато информативно съдържание, включително и относно тяхното предназначение: „за долномахленското училище в Търново“ (Антон Никопит – „Учения за децата“ (Цариград, 1850 г.) ; „за употребленіе на тех, които ся учат на най-долните чинове на Еленските училища“ (Христо Златевич – „Опитна числителница“ (Цариград, 1852 г.). Предоставената информация има важната задача да улеснява рецепцията на изданието и неговата идентификация. Значимостта ѝ се увеличава от липсата на издателско каре. Наблюденията показват, че кориците на просветните книги са преобладаващо шрифтово оформени („Първичка българска граматика, 1844 г.; „Опитна числителница“, 1852 г. и др.), без украсни елементи.

Тенденцията се запазва през целия период, отличителен белег е типографското им единство – пропорционално разположение на текста, хармонично съвместен с формата на изданието. При композирането им е явен стремежът към разделяне на информацията в няколко модулни конструкции с различно съдържание, които се отличават графично (чрез използване на различни шрифтове и кегел) и визуално (чрез вертикални отстъпи между отделните информационни групи). Текстът е центриран, симетрично разположен, композиран с цел добро зрително възприятие и баланс („Игиономия сиреч Правила за да си вардим здравието“, 1846 г.; „Детинско прибавление или Различни нравствени поучения и нравоучителни истории“, 1852 г. и др.). Някъде обособяването на коричните информационни групи е акцентирано с фина черна линия или с филигранни мотиви („Начални алгебрически уроци“, 1859 г.).

Значението, което се отдава на коричните информационни модули, личи от тяхното позициониране. Вариативността в това отношение не е голяма. В организацията на корицата на първо място стоят заглавията, тъй като „през тези десетилетия в центъра на вниманието, обект на начална сакрализация се оказва не личността на книжовника, а създаденото от него съчинение“³ (Radev, 2002). По тази причина акцентът се поема от надсловите. Те се превръщат в основен смислов и знаков елемент от коричната графика. Оформлението им е класическо – осово, центрирано, равнено по краищата на наборното поле или по отстъпа на абзаците. Именно заглавията определят и в известен смисъл подчиняват цялостната графична концепция на корицата-титул. За тяхното представяне комбинирано се използват най-ефектните шрифтове, с които печатницата разполага, както и всякакви полиграфически способности. Разновидностите се определят от типологията на изданието – учебник, от стила на заглавието и броя на неговите нива: само големи букви с по-голям кегел; рисувани букви (черни, получерни, курсивни), които спират вниманието и се запомнят.

³ Радев, Иван. Бележки за статута на текста, на авторовата личност. – Радев, И. Българската литература на XIX век : От анонимност към авторство. – В. Търново, 2002, с. 13., (Radev, 2002)

Шрифтовата заглавна йерархия се определя от създателите на учебника. Графичното и смисловото ударение пада върху важната част, която определя същинското съдържание на изданието и е устойчива: *антропология* („Кратка антропология или Наука за човека“, 1856 г.); *всеобща история* („Кратка всеобща история в прости разкази ради юношества“, 1861 г.); *география* („Кратка география, математическа, физическа и политическа“ (Букурещ, 1851 г.); *наставления* (Разни полезни наставления за младите“, 1867 г.) и др. Устойчивите заглавия имат пряко и бързо въздействие, тъй като въвеждат понятия, които са познати вече на читателите. Тези части от заглавието са най-активни, дори когато са на втора или трета позиция, защото са шрифтово обособени и с по-голям размер от останалите. Предвид големия брой устойчиви заглавия, решени композиционно на един принцип (с изведена сигнална дума), можем да кажем, че това е тенденция за книгопечатането през XIX век. Особено функционална е тя при недостатъчно подготвената аудитория с по-слаба културна асоциативност и при преобладаващия брой на книги с просветно и религиозно съдържание.

Доста често заглавието е организирано така, че да отбележи националната принадлежност на текстовете – българска (Неофит Рилски – „Българская граматика“, 1835 г.; Никола Михайловски – „Малка българска читанка“, 1866 г.; Сава Радулов – „Български буквар“, 1866 г.).

Титулната страница информира и за преводния характер на събраните текстове: „преведени от сръбского на славено-болгарский язык в ползу славеноболгарского юношества от Йоана Стояновича, учителя“ („Две советователни слова...“, Белград, 1845 г.), а също и когато преводът е направен през език: „първеш преведена на Гръцки от Немски език, а сега от гръцки на български“ („Първа храна на здравият чоляшкий ум. Школска и домашна книга за децата“ (Цариград, 1860 г.). Българските добавки също са означени. В редки случаи титулът информира за наличието на илюстрации.

Друг информационен модул върху корицата-титул са личните имена на автора, на съставителя, преводача, редактора. Тяхното място в текстовата композиция е важно, но очевидно е второстепенно за възрожденския учебник.

Разнообразието при представянето им е по-голямо – чрез главни, редовни или курсивни букви, а също чрез светли, черни и получерни, като кегелът е 2-3 степени надолу спрямо заглавието и равен с подзаглавието. Действащата практика е в първите издания идентификацията да е пълна – с лично, бащино и фамилно име. Титулът често дава информация за родното място, местоработата и професията на автора (издателя, преводача): „преведена на българският език от Савва Х. Илиевича Доброплоднаго сливниънина“ („Игиономия...“, Цариград, 1846 г.); „собрано от Емануила Васкидовича, учителя плевненскаго училища“ („Детинско прибавление“, Цариград, 1852 г.) и др. Като се има предвид авторитетът на учителската професия през Възраждането, това представяне вероятно има за цел да увеличи интереса към учебниците.

Следващата информационна текстова група е свързана с поредността на изданието. Тя не винаги е означена. Там, където се среща, е във варианти и формулировки, съответстващи на времето – първо („сега първо сочинена“, „издание първо“): Неофит Рилски – „Българска граматика“ Крагуевац, 1835 г.), Емануил Васкидович – „Детинско прибавление“ (Цариград, 1852 г.); – второ (Второ исправено издание“): Сава Радулов – „Начална граматика...“ (Болград, 1873 г.).

В композицията на корицата-титул се срещат и шрихови рисунки, графично представени орнаменти, единични предмети, които заемат пространството след важните текстови информационни групи на заглавието и имената на авторите-съставители. Коричната илюстрация има естетически цели. Тя задържа вниманието на читателя, придава представителност на книжното тяло, но в редки случаи е посветена на текстовете в учебника.

Четвъртата (последна) група от титулната текстова информация е позиционирана в долния край, в средата на наборното поле и е свързана с печатницата, местопечатането (местоиздаването) и годината на отпечатване. Като начин на представяне тя следва графичната концепция на целия коричен текст. Печатарско лого, издателска емблема, идентифициращи фирмени графични знаци в просветните книги се откриват рядко.

Задната корица на възрожденския учебник също има информиращи и рекламни функции – включва сведения за изданието, за други книги и предстоящи издания („Кратка география. Математическа, физическа и политическа“ (Букурещ, 1851 г.) и др.

В края на този преглед ще обобщя, че оформителската практика, прилагана във възрожденските просветни издания, отделя приоритетно внимание на заглавието, често обединява корицата и заглавната страница в едно, а тя от своя страна съдържа разнородни идентификационни данни; отличава се с добър шрифтов избор и единна графична концепция. Тя ясно показва връзката между автор, издател и спомоществователи, имената на които са включени, за да означат целия процес по създаване на книгата. В този смисъл освен графична и информационна, корицата изпълнява и социална функция – извежда на преден план значимото дело на родолюбците, които подпомагат българското книгоиздаване. Представянето им от една страна е израз на благодарност, от друга е поука и напомняне какъв път трябва да се следва, за да има естествена и продуктивна връзка между отделните слоеве в обществото. По този начин издаването на възрожденския учебник се осъзнава двупосочно – като индивидуално дело, но и като общо, за което се изисква съгласуваност.

Предговорът – израз на новото самочувствие и културните претенции на съставителите. Просветните книги от времето на Възраждането са с по-сложна композиция, тъй като често са съставени от различни текстове и по същество са сборни издания. Читателят не винаги може да осъзнае връзката между текстовете и принципа за подреждането им. По тази причина съставителите имат допълнителен стимул да пишат предговори, които от своя страна се превръщат в най-важните въвеждащи текстове във възрожденските книги. Значението им е голямо и е оценено от изследвачите на Възраждането⁴ (Lekov, 1984), (Lekov, 1988a), (Lekov, 1988b).

⁴ Вж **Леков**, Дочо. Възрожденският предговор и проблемите на литературата и културата. – Лит. мисъл, 1984, № 3, с. 57-70, (Lekov, 1984); **Леков**, Дочо. Възрожденският предговор. – Българска възрожденска литература : Проблеми, жанрове, творци : Т.1. – С., 1988, с. 6-23, (Lekov, 1988a); **Леков**, Дочо. Писателство-творба-възприемател през Българското възраждане. – С., 1988, с. 155-164, (Lekov, 1988b) и др.

Рационализмът на възрожденския човек и трудностите, с които е съпътствано всяко книжовно начинание, изключват самоцел и липса на дълбока и ясна мотивация в издателските почини. В тази връзка предговорът не просто предхожда същинския обем от текстове, а представя идеите и целите, определя кръга от читатели и интереси. Със собствената си (отделна) пагинация, често означена с римски цифри, с различната си шрифтова графика за отличие от всичко останало, включено в учебника, предговорът подсказва, че е обект на специално внимание от страна на автори (съставители) и печатари. Именно на него се делегира важната социална роля да осъществи връзката с потребителя на книжното тяло. Това личи още в надсловите. В голямата си част те са под формата на обръщения, които очертават патриотичните пориви на автори и преводачи. Лексикалната им вариативност е голяма, но внушенията, които отправят, са преки: „Благолюбивший Народе Болгарский“, „Къмто любопрочитателите“, „Прелюбезний родолюбци“, „Учителям“, „К единородним моим болгаром“, „Мили роде!“ и др.

Предговорите обикновено са подписани. Личността стои зад написаното с името си, с професионалната си определеност и със селищната си обвързаност – Сава Доброплодни се представя като „сливнянина“, Иван Стоянов е „родом из село Мердана у Терновско“. Тематичната им определеност отговаря на разнообразния текстов обхват на учебниците; указва произхода на събраните текстове; допълва, обогатява съдържанието; свързва се с народното просвещение.

Предговорите към възрожденските учебници най-често са натоварени със специална мисия, извън конкретното им предназначение. Напр. предговорът към „Ръководство за словесност“ (1874 г.) на Добри Войников звучи като програма, обяснява тенденциите, които трябва да следва просветната книжнина и внушава идеята, че за постигането на ранно езиково обучение трябва да се ползва родната литература, създадена с „истински способности, достатъчни средства и живи насърчения“. (с. III) Един от проблемите, които възникват при отпечатването на книгите, е, че авторите и съставителите не могат да вземат пряко участие в целия процес, който продължава от три до шест месеца, тъй като печатниците са в чужди земи.

Отсъствието им дава свобода на печатарите да вземат самостоятелни, несъгласувани решения, обикновено в своя полза и в зависимост от възможностите на печатницата. В такива случаи на съставителя не му остава нищо друго, освен в предговора да обясни и да се оправдае пред читателите за допуснатите несъобразности. При издаването на „Кратка всеобща история“ (Белград, 1861 г.) Георгий С. Йошев включва предговор с обръщение към „Възлюбленейшии ми единородци“. В него той споделя: „Колкото за типографическите погрешки, които ся намират в Историята, умолявам да мя извинят читателите; защото при печатанието не могах да предстоявам сам. В първий и вторый табак освен погрешките, употребено е и друго правописание без мое знание и съгласие, които мислех второ да препечатам, но понеже ся много задържа книгата, оставих тия за сега така...“ (с. XVI) Този предговор свидетелства и за високите изисквания, които съставителите имат към печатницата по отношение на правописа, шрифта и графичното оформление. Реално Георги Йошев дава гласност на борбата, която се води между автори и печатари. Първите имат новаторски идеи за книгите си, а вторите работят както могат и с каквото разполагат. В работата си с възрожденските книги не открих издание, в което авторът да е изказал благодарност на печатарите.

Многообразните форми на предговора в просветните книги, постигнати като обръщение, обяснение, анализ, предложения за по-мощабни промени в културата и образованието, по същество маркират, дори и хронологично, промените, които настъпват с българското общество през различните етапи на Възраждането. Той е устойчива част от структурата на учебника, гласът, който читателят непременно трябва да чуе. С тази си характеристика предговорът показва диалогичността на възрожденското книгоиздаване и нагласата да се търси точен адресат.

Типографско оформление на основния текст в просветните издания през Възраждането. Първите десетилетия от възрожденското книгопечатане са време, в което организацията на текстовете е подчинена единствено на образователните и културните нужди на обществото, и на типографските средства, които предлага времето.

Изборът на формат, шрифтове и подвързия зависят от възможностите на печатницата и не на последно място от наличния финансов ресурс. Учебното съдържание има най-голямо значение за формирането на облика на книжното тяло. Художественото изпълнение, типографското оформление, единството между форма и смисъл остават на втори план. Страниците на възрожденския учебник включват задължителна пагинация с добре открити арабски цифри, позиционирани в горната част. Тя е в два варианта – центрирана (Н. Рилски – „Българска граматика“, 1835 г.; Иван Богоров – „Кратка география. Математическа, физическа и политическа“, 1851 г.), или равнена към външните страни (К. Фотинов – „Общее землеописание в кратце за сичката земля“, 1843 г.). Вътрешните (междинни) колонтитули следват стройно порядъка, обявен в съдържанието на сборниците.

Освен по страници, текстовете се идентифицират в своята последователност и по абзаци. Това е обичаен похват при възрожденските учебници. В тази посока печатарите демонстрират впечатляваща вариативност. Графичните акценти се постигат и чрез рисуване главни букви. При употребата им се забелязва единство за целия сбор от текстове. Еднообразният графичен ритъм е променен като в курсив и по-малък кегел се означават кратки обяснителни бележки, но не като маргиналии, а като част от основния текст.

Текстовите абзаци много често са номерирани. В „Кратка география. Математическа, физическа и политическа“ (1851 г.) на Иван Богоров отделните абзаци са представени на нов ред с равни отстъпи и последователна възходяща номерация за цялото изложение. Представено по този начин, съдържанието на учебника придобива особена прегледност, тъй като се дава възможност за извършване на бързи справки, за многократно връщане към един или няколко точно определени и непоследователно разположени текста. Типографското възпроизвеждане постига обособяване на отделните дялове в учебниците още по два начина – като ги именува и шрифтово. Наборното поле се характеризира със семпло и икономично оформление. Като доминираща в текстовата страница се откроява „липсата на въздух“ („Две советователни слова Плутарха Херонеа о воспитание детей и Исократата Ритора о благонравие юности“, 1845 г.).

Възрожденските печатари се стремят да компенсират плътността чрез геометрично-плетенично обрамчване на текста, чрез вписване на черни / получерни бордюри и друга орнаментална украса. Характеристична черта на финалното композиционно оформяне на отделните текстове във възрожденския учебник са графичните филигранни – „специфични орнаменти, поставяни в края на части, раздели и глави”⁵ (Georgiev, 2010: p. 65).

В новобългарското книгопечатане белите полета са оразмерени в два режима. Според първия те са малки и равни от всички страни за сметка на широко поставения текст с голяма плътност и добра четивност. („Две советователни слова Плутарха Херонеа о воспитание детей и Исократата Ритора о благонравие юности”, 1845 г.) Известно е, че набавянето на подходящи шрифтови гарнитурни през Възраждането е особено трудно. В пределите на империята „единствената добре оборудвана и снабдена за времето си с кирилски шрифтове, е печатницата на Дунавския вилает”⁶ (Georgiev, 2010: p. 39). Това е причина към типографското оформление на възрожденските учебници да се подхожда внимателно. За да се отличат отделните части и да се наруши графичното еднообразие на наборното поле, се прилагат всякакви шрифтови смесвания. Стремежът е заглавията, подзаглавията, важните места да изпъкнат чрез шпацирани и курсивни текстове, чрез прилагане на различен кегел и тоналност. Употребата на главни и редовни букви при набора на основния текст е балансирана: Неофит Рилски – „Българская граматика (Крагуевац, 1835 г.); Драган Цанков – „Кратка българска история“ (Пловдив, 1868 г.)

От 60-те год. на XIX век книжната графика се променя. Променя се оформянето на текстовете и шрифтовата селекция. Началките изчезват и заглавните букви на текстове с отстъп не се различават от останалите. Наборното пространство леко намалява своя обем за сметка на белите полета. Увеличава се и лединга, текстовата страница „олеква”: Марин

⁵ По въпроса вж **Георгиев**, Лъчезар. Композиция на книгата. – В. Търново, 2010, с. 65., (Georgiev, 2010: p. 65)

⁶ **Георгиев**, Лъчезар. Композиция на книгата. – В. Търново, 2010, с. 39., (Georgiev, 2010: p. 39)

Дринов – „Поглед върх произхождението на българский народ и началото на българската история“ (Пловдив, Русчук, Плевен, 1869 г.).

В позиционирането на отделните текстове се забелязва известно разточителство, променя се композиционният принцип, графичната конструкция и цялостната естетика на книжното тяло. Вътрешните заглавия вече са представени в стройна шрифтова йерархия и приоритетно се изпълняват с открояващи се черни главни букви. Когато са придружени от декоративен фрагмент, той е центриран, разположен в рамките на наборното поле, но стои в неговото начало: Васил х. Стоянов Берон – „Логика“, (Виена, 1861 г.) В края на разделите все още се поставят естетични графични филиграни.

Информационните текстове в просветните книги през Възраждането. Справочният апарат на възрожденския учебник е изненадващо богат и играе важна роля за рецепцията на изданието. Неговите съставни части имат отношение към съдържанието на книжното тяло. Според моите наблюдения водещ елемент във второстепенните типографски обеми с информационно и справочно съдържание заемат бележките, които се срещат в изданията още от 30-те години на XIX век. Те са изведени под линия, като по този начин акцентът пада върху конкретна част от текста. В тези случаи те са шрифтово открити чрез по-малък кегел и носят последователна номерация за всяка страница, означена с повдигнат цифров, по-рядко с буквен индекс. Едно от първите издания, в които ги срещаме е „Болгарская граматика (Крагуевац, 1835 г.) на Неофит Рилски, където са свързани с вътрешнотекстовите цитати и са означени по два начина – с буквен индекс и със *. В „Учения за децата“ (Цариград, 1850 г.), във „Физика за главни народни училища“ (Пловдив, 1872 г.) и др. означенията също са със *. Чрез бележките под линия авторите отправят методически съвети относно преподаването в училище, внасят допълнителни обяснения по съдържанието, по съставителската работа. Има случаи, в които така ситуираните обяснителни бележки са повече с културно-исторически характер и целят да се предаде достоверност на изложението (Radeva, 2012a), (Radeva, 2012b).

Възрожденският учебник предлага и друга позиция за бележките по текста, преобладаващо лексикални, и това е обособен раздел със свое заглавие, позициониран в края, който дава възможност за тълкуване и коментар.

От съвременна гледна точка тази практика е особено ценна. Най-значими са бележките, които съдържат думи, изведени като речник, тъй като този тип маргиналии дават представа коя е активната лексика за съответния период и как става замяната на турски и гръцки думи с български в езика ни. Добър пример е отново „Болгарская граматика (Крагуевац, 1835 г.), където Неофит Рилски именува раздела „Речи Турски и няколко Гречески, които са по употребување в сичката Болгаріа...“. Поради ранната поява на учебника и авторитета на неговия автор сред българите, това обособяване на чуждите думи и отделянето им от родния език в следващите години се превръща в практика. Срещаме я в много от възрожденските книги, включително и в „Първичка българска граматика“ (Букурещ, 1844 г.), където авторът Иванчо Андреев именува раздела „Словарник или няколко думи, които на места говорят Турски и Гръцки, а пък на други места Български“.

Отделени от основния текст като бележки са и забелязаните недостатъци и пропуски, допуснати предимно при отпечатването. Тази част от справочния апарат на възрожденските учебници срещаме със заглавие „погрешности“, „погрешки“. Тя дава израз на стремежа към прецизност от страна на автори, съставители, преводачи и на печатницата, свидетелства за извършена редакторска и коректорска работа още в зората на българското книгоиздаване, има и познавателен характер. Намираме я в издания с по-голям бюджет и с повече претенции не само като полиграфия, но и като съдържание. Като „Сбърквания“ ги срещаме във „Всеобща география за децата“ (Белград, 1843 г.) на Иван Богоров, където грешените думи са представени по страници и редове.

Към маргиналните типографски обеми в края ще отнеса и списъците с „почтените имена на спомоществователите“: Христо Златевич – „Опитна числителница“ (Цариград, 1852 г.); Константин Фотинов – „Общее землеописание в кратце за сичката земля“ (Смирна,

1843 г.); Иван Богоров – „Всеобща география за децата“ (Белград, 1843 г.) и др. Прилагането им е установена практика през Възраждането; има отношение към съпричастието и дарителските инициативи, свързани с книжовните почини; илюстрира желанието за внасяне на допълнителна фактологична информация в посока финансиране на изданията, тиража на възрожденските учебници и нещо особено важно – как се е осъществявало тяхното разпространение. В българската наука проблемът е проучен обстойно. Ще добавя само, че големият брой спомоществователи, отбелязан в просветните издания, още веднъж доказва отношението към тези издателски проекти.

Важна част от справочния апарат на възрожденския учебник е *съдържанието*, именувано като „Де що ся намира“, „Оглавление“, „Заглавление“. Най-често то е разположено на нечетна страница и е включено в общата пагинация. Отличава се с графичните си и шрифтовите си акценти, така че основните и съподчинени титули да изпъкнат подобаващо. Обемът и йерархията му са зависими от цялостната конструкция на книжното тяло, вариантите на позиционирането му са няколко. Очевиден е стремежът на съставителите да намерят най-подходящото място, така че да се даде възможност за удобно ползване и управление на книжното тяло. В „Игиономия, сиреч правила, за да си пазим вардим здравето“ (Цариград, 1846 г.) на Сава Доброплодни то е именувано като „Таблица“, без да включва разположението на текста по страници, чрез което се постигат само информационни, а не справочни цели.

Някои от възрожденските учебници имат по-богат справочен инструментариум, който допълнително онагледява изучавания материал и увеличава познанието. Най-атрактивни са картите. Те са илюстрация на модерното мислене на възрожденците и на желанието им да знаят повече. Вероятно са препечатка от други издания, каквато е традицията във възрожденското книгоиздаване. Отпечатани са на допълнително вложен картен лист, стабилно прикрепен към основното книжно тяло: Константин Фотинов – „Общее землеописание в кратце за сичката земля“ (Смирна, 1843 г.); Иван Богоров – „Всеобща география за децата“ (Белград, 1843 г.), „Кратка география, математическа,

физическа и политическа“ (Букурещ, 1851 г.) и др. Очевидно е вниманието, което им е отделено при печатарската работа – прави впечатление сложното съгване, така че картата да се побере във формата на книгата.

170 години след отпечатването им в наличните екземпляри от колекцията на читалище „Надежда“ те са все така здрави, свидетелстват за добрите практики в българското и европейското книгопечатане, истинско предизвикателство са дори към съвременната култура на четенето и ползването на учебници. Прилагането им е резултат от усилията за догонване, за ускорено развитие на народа ни. Бих казала, че са демонстрация на устрема на българите към всичко модерно и перспективно, и имат отношение към формирането на чувство за европейска принадлежност. Към допълнителната справочна информация ще причисля страници, които препращат към българската история и държавност, правят внушения и към бъдещето. В учебника на Константин Фотинов „Общее землеописание в кратце за сичката земля“ (Смирна, 1843 г.) са представени три старобългарски монети (лице и гръб). Над отчетливите графични изображения стои надпис „ДРЕВНОСТИ. Древни Славяноболгарскіи пенязи, то эсть стары монеты (пары)“. В учебника на Иван Богоров „Всеобща география за децата“ (Белград, 1843 г.) срещаме приложение с информация за „Най-населените градове [по света]“. Всички те са резултат от навременната реакция на автори и издатели, от желанието им да удовлетворят нуждите и очакванията на възрожденското общество.

Прегледът на текстовете с информационно значение във възрожденските учебници показва, че те са обособени от общото съдържание по своето място, кегел, шрифтова и графична тоналност, и предоставят солиден обем от познания, които подпомагат образованието и утвърждават самочувствието на българите. Този начин на моделиране на книжното тяло увеличава неговата функционалност и произтича от нуждите на обществото, чрез него просветните издания участват реално в живота и в комуникационните процеси на Възраждането. *Илюстрациите в просветните издания – от случайност и формализъм до равнопоставеност в текста.* Въвеждането на изображения във възрожденските книги логично се свързва с традицията,

установена в ръкописите (оригинална украса на заглавните букви, ярко присъствие на миниатюрата)⁷ (Stoyanov, 1978).

Отношението към тях се определя и от стремежа към технологично обновление, от новите печатарски техники и възможностите, които предлага XIX век. В хода на изследването на просветните книги през Възраждането чрез колекцията на читалище „Надежда“ следва да се изясни какви са издателските и печатарските практики за означаване на илюстрациите, доколко те са свързани със съдържанието, остават ли в подчинение или са в равнопоставеност на текста. В българската издателска практика през Възраждането в най-голяма степен се използват готови клишета, които не винаги са съотнесени към съдържанието на текста и се възприемат по-скоро като украса. Срещаме ги по кориците и във вътрешността на книжното тяло – често изобразяват книга, свещ или друг източник на светлина, птици, колело, звезди, растителни орнаменти, геометрични фигури. Използването на илюстрации и украсни орнаменти във възрожденските книги е в пряка зависимост от възможностите на печатницата, в която се изработват. Стремежът към по-добро оформяне на книжното тяло е естествен, но до специални поръчки и влагане на авторски рисунки се прибегва рядко, тъй като това значително оскъпява изданието. Не трябва да се пропуска и фактът, че подготовката и отпечатването на книгата е доста дълъг процес, отнемаш понякога половин година. Издателите не са могли да отделят нито време, нито финансови средства за пътувания и престой, затова най-често в оформлението се влагат готови клишета, които внушават определен смисъл, разнообразяват и допълват текста, имат и естетични функции. Тематично и специализирано използване на илюстрацията се среща рядко.

В голямата си част възрожденските просветни издания не информират за наличието на изображения в книжното тяло. Срещат се и изключения по подобие на западноевропейската печатарска практика, където се посочва дори техния брой: Иван Гюзелев – „Ръководство към

⁷ По въпроса вж **Стоянов**, Маньо. Оформяване и илюстриране на българските старопечатни книги. – *Стоянов*, М. Букви и книги. – С., 1978, с. 130-142, (Stoyanov, 1978).

физиката с 292 чертежа в текстът“ (Прага, 1874 г.); Д. Шуберт (превод на Й. Груев) – „Физика за главни народни училища с 76 фигури“ (Пловдив, 1872 г.). Съгласуването на текст и илюстрация се откроява по-отчетливо в букварите и другите книги с просветно съдържание от 60-те и 70-те год. на XIX век, когато отпечатването на учебна литература става по-интензивно.

В този период илюстрациите вече са преобладаващо вътрешнотекстови, със стремеж към непосредствена близост до текста, за който са предназначени. Изображението вече има предназначение точно да визуализира дадено понятие или явление. Това позволява текстът да е освободен от прекалена обстоятелственост, за да изрази само най-характерното и така то да бъде възприето трайно. Във „Физика за главни народни училища“ (Пловдив, 1872 г.) в превод на Йоаким Груев, по този начин са разяснени текстовете, свързани с дестилирана вода (фиг. 2), барометър (фиг. 14), „топломер“ (фиг. 27) и др.

В заключение ще обобща: илюстрациите в българските просветни книги до Освобождението с малки, макар и важни изключения, нямат оригинален характер. За целта се използват готови клишета и изображения от западноевропейските и руските печатници. Въпреки това илюстрацията дава нова и различна характеристика на изданията, формира умение у издатели и печатари да съгласуват текст и рисунка, така че да се постига по-добър образователен ефект. Самоцелността при нейното въвеждане постепенно отстъпва на рационалното желание да се засили просветния характер на изданието и да се промени облика на учебниците в духа на добрите европейски образци и чуждата култура.

С оглед на авторството просветните книги от старопечатната колекция на читалище „Надежда“ дават информация за популярните имена в образователната програма на XIX век. Просветната тема е актуална във времето, свързва се с чувството за национална принадлежност и влияе върху формирането на личността. Тя е твърде продуктивна, малко са книжовниците, които не са изкушени от нея, учебниците са в кръга на интересите на най-забележителните български умове. Отрасловата и тематичната ориентация на колекцията от своя страна откроява образователните приоритети и читателските нагласи в Търново през Възраждането.

Най-голям е броят на учебниците по граматика. Сред авторите са Неофит Рилски, Тодор Хрулев, Сава Радулов, Иван Момчилов, Иван Богоров, Добри Войников, Найден Геров. Следват учебниците по математика с автори Христо Данов, Христо Ваклидов, Нестор Марков; учебниците по история – Марин Дринов, Илия Блъсков, Йоаким Груев, Драган Цанков и др., по география – Константин Фотинов, Иван Богоров, Спиридон Петров, Драган Манчев, по чужди езици – Васил Берон, Спас Зафиров, Иван Чорапчиев. Въвеждането на правила за поведение (Петър Оджакوف) задава въпроса как се конструира нравственият и етичният кодекс на Възраждането.

С натрупването на книжовен опит преводаческият, съставителският и издателският размах стават по-големи, а съдържателната рамка – по-широка, продиктувана от желанието за постигане на мащабност и тематична пълнота. През 70-те год. на XIX век в Търново вече се ползват учебници по физика и астрономия, издания на Христо Данов; сборникът „Сокол“ на Любен Каравелов. Присъствието им в образователните програми свързваме с увеличаването на грамотността и осъзнатата необходимост от масова просвета.

Принадлежността на старите просветни книги към книжовния фонд на читалище „Надежда“ представя и дарителските инициативи в Търново през Възраждането. По много от тях срещаме дарствени надписи и следи от притежание под формата на приписки, подписи, екслибриси, които характеризират книжовната култура и читателя през XIX век. Проучването установи, че бележките по белите полета са обичайна практика за просветените търновци. Те отразяват духа на времето, вниманието към книгата, свързани са с индивидуалността и самочувствието на възрожденците. Чрез тях в книжното тяло е запазена информация за известни търновски фамилии, документирана е родова принадлежност, желанието за съхранена родова памет. В своята общност те представят модел на мислене и поведение; имат най-често документираща и информираща функция. Те са заявка за отложен във времето диалог със следовниците. С тези свои характеристики просветните книги от старопечатната колекция на читалище „Надежда“ се превръщат в същностен елемент от книжовната атмосфера в Търново през Възраждането и от възрожденската култура.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Gachev, G. (1979).** Accelerated development of culture (in Bulgarian) – Sofia : Nauka i izkustvo, 1979. – 522 p. // [Гачев, Г. (1979) Ускорено развитие на културата. – София : Наука и изкуство, 1979. – 522 с.]
- Georgiev, L. (2010).** Composition of Book (2010) – V. Tarnovo : Faber, 2010. – 136 p. // [Георгиев, Л. (2010) Композиция на книгата. – В. Търново : Фабер, 2010. – 136 с.]
- Lekov, D. (1984).** Revival Preface and Problems of Literature and Culture (1984) – Lit. misal, 1984, No 3, p. 57-70. // [Леков, Д. (1984) Възрожденският предговор и проблемите на литературата и културата. – Лит. мисъл, 1984, № 3, с. 57-70.]
- Lekov, D. (1988a).** Revival Preface (in Bulgarian) – Bulgarian Revival Literature : Problems, genres, creators : V.1. – Sofia, 1988, p. 6-23. // [Леков, Д. (1988) Възрожденският предговор. – Българска възрожденска литература : Проблеми, жанрове, творци : Т.1. – С., 1988, с. 6-23.]
- Lekov, D. (1988b).** Writer - Work - Receiver during Bulgarian Revival (in Bulgarian) – Sofia : Narodna prosveta, 1988. – 334 p. // [Леков, Д. (1988) Писател – творба – възприемател през Българското възраждане. – София : Нар. просвета, 1988. – 334 с.]
- Pogorelov, V. (1923).** Inventory of Old Printed Bulgarian Books. 1802-1877 (in Bulgarian) – Sofia : Darzhavna pechatnitsa, 1923. – 795 p. // [Погорелов, В. (1923) Опис на старите печатни български книги. 1802-1877 г. – София : Държ. печатница, 1923. – 795 с.]
- Radev, I. (2002).** Notes on the Status of Text and Author's Personality. – Radev, I. Bulgarian Literature of XIXth Century: From Anonymity to Authorship. – V. Tarnovo : Abagar, 2003. – 230 p. // [Радев, И. (2002) Бележки за статута на текста, на авторската личност. – Радев, И. Българската литература на XIX век : От анонимност към авторство. – В. Търново : Абагар, 2003. – 230 с.]
- Radeva, Zh. (2012a).** Information Texts in Corpus during Revival – a Response to the New Thinking and Tasks of Time (in Bulgarian) – Izdatel, 2012, No 1-2, p. 2-8. // [Радева, Ж. (2012) Информационните текстове в сборника през Възраждането – отговор на новото мислене и задачите на времето. – Издател, 2012, № 1-2, с. 2-8.]
- Radeva, Zh. (2012b).** Corpus during Revival: To the Problem of Characteristics in Revival Books (in Bulgarian) – V. Tarnovo : National Library P.R. Slaveykov, 2012. – 311 p. // [Радева, Ж. (2012) Сборникът през Възраждането : Към проблема за видовата характеристика на възрожденските книги. – В. Търново : Нар. библ. П. Р. Славейков, 2012. – 311 с.]
- Stoyanov, M. (1978).** Letters and Books: Studies in History of Bulgarian Writing (in Bulgarian) – Sofia : Nauka i izkustvo, 1978. – 303 p. // [Стоянов, М. (1978) Букви и книги : Студии по история на българската писменост. – София : Наука и изкуство, 1978. – 303 с.]

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО:
ОПАЗВАНЕ, ПРЕДСТАВЯНЕ, ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE:
PRESERVATION, PRESENTATION, DIGITIZATION

Съставители
Петко Ст. Петков
Галина Богданова

Editors
Peĭko St. Peĭkov
Galina Bogdanova

Материалите в сборника са обект на авторско право. Разрешава се безвъзмездното ползване на техни електронни/ хартиени копия само за лична употреба или обучение, при пълно цитиране на текущата страница и след писмена декларация от цитиращия за липса на търговски намерения.

This work is subject to copyright. Open and free of charge use of digital/hard copies of publications is granted only for personal or educational use, with full citation of the current page, and after written declaration of the quoting side for not-commercial intention.

© Авторски колектив, 2020

© Authors` Group, 2020

Техническо редактори:
Калина Сотирова-Вълкова
Николай Ноев
Паскал Пиперков

Technical editors:
Kalina Sotirova-Valkova
Nikolay Noev
Paskal Piperkov

НАЦИД регистрационен № 1209
Научна поредица: том 6, брой 2 (9)/2020
Science series: vol. 6, issue 2 (9)/2020
NCID Registry No. 1209

www.math.bas.bg/vt/kin

ISSN: 2367-8038